

АБАЙ ЭТИКАСЫНЫҢ ГУМАНИЗМІ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

¹Ә.Қ. Мамырбекова, ²О.Қ. Оралбекұлы

АҢДАТПА

Мақалада қоғамдық сананы жаңғырту және мәдениеттің жаңғыруы жағдайында қазіргі қазақстандық қоғамдағы руханияттың жағдайы мен болашағы қарастырылады. Руханият халықтың әлеуметтік-мәдени кодының негізгі қағидаларының бірі ретінде тарихи өткеннен бастау алады. Болашаққа шынайы көзқараспен қарау үшін мәдени мұрадан мағынаны қалыптастырушы әлеуметтік-мәдени құндылықтарды алу қажет.

Абай философиясының ізденістерінде гуманизм моральдық ұғым ретінде танылып отыр. Абайдың адамгершілік ілімдерінің негізі - қазақ халқының рухани құндылықтарында, салт-дәстүрлерінде, ауызша халық шығармашылықтарында және Ұлы Дала ойшылдарының еңбектерінде сақталған.

Мақалада Абай этикасының гуманизмі - шынайы адамгершілікті анықтаудың бір түрі, адам болмысының мағыналық дәрежесінің көрсеткіші екендігі баса айтылған.

Түйін сөздер: мәдениет, руханият, жаңғыру, этика, гуманизм, толық адам, адамгершілік, қоғамдық сана.

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

¹Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

Автор-корреспондент:
О.Қ. Оралбек, nmuktanova@bk.ru

Мақаланың сілтемесі:

Ә.Қ. Мамырбекова,
О.Қ. Оралбекұлы.

Абай этикасының гуманизмі қоғамдық сананы жаңғыртудың негізі ретінде // Адам әлемі. – 2022. – No. 2 (92). – Б. 49-57.

Гуманизм этики Абая как вектор модернизации общественного сознания

Аннотация. В статье исследуется состояние и перспективы развития духовности в современном казахстанском обществе в контексте модернизация общественного сознания и возрождения культуры. Духовность как одно из основополагающих начал социокультурного кода народа уходит корнями в историческое прошлое. Чтобы освоить и понять культуру современного общества и панорамнее обозреть будущее необходимо извлечь из культурного наследия смыслообразующие социокультурные духовные ценности.

Гуманизм выступает как нравственный концепт философских исканиях Абая. Как известно, основой нравственного учения является духовность казахского народа, сохраняющаяся в традициях и обычаях в устном народном творчестве и произведениях мыслителей Великой степи.

В статье подчеркивается, что гуманизм этики Абая выступает своеобразной мерой определения подлинной человечности, показателем степени осмысленности бытия человека.

Ключевые слова: культура, духовность, возрождение, этика, гуманизм, полноценный человек, нравственность, общественное сознание.

Humanism of Abai's Ethics as a Vector of Modernization of Public Consciousness

Abstract. The article examines the state and prospects for the development of spirituality in modern Kazakhstani society in the context of the modernization of public consciousness and the revival of culture. Spirituality as one of the fundamental principles of the sociocultural code of the people is rooted in the historical past. To master and understand the culture of modern society and

to take a panoramic view of the future, it is necessary to extract meaningful socio-cultural spiritual values from the cultural heritage.

Humanism acts as a moral concept of Abai's philosophical quest. as it is known, the basis of moral teaching is the spirituality of the Kazakh people, which is preserved in the traditions and customs in the oral folk art and works of the thinkers of the Great Steppe.

The article emphasizes that the humanism of Abai's ethics acts as a kind of measure for determining true humanity, an indicator of the degree of meaningfulness of a human being.

Key words: Culture, Spirituality, Revival, Ethics, Humanism, A Full-Fledged Person, Morality, Social Consciousness.

Kіpіcне

Бүкіл әлем біздің көз алдымызда өзгеруде, көп жағдайда әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи цикл басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымыздың ескі моделін сақтай отырып алдыңғы қатарлы топтан орын алу мүмкін емес. Сондықтан, өзімізді өзгерту және өзгеретін жағдайларға бейімделу арқылы жаңа дәуірдің ең жақсысын бойға сіңіріуіміз қажет.

Жаңа түрдегі жаңғыртудың бірінші шарты – бұл өз мәдениетін, өз ұлттық кодын сақтау. Жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасы қоғамды шоғырлауға, зиялыларды, жастарды, халықтың барлық жіктерінің өкілдерін жарияланған идеялар төңірегінде бірігуге мүмкіндік береді. Жаңғыртудың барлық бағыттарын жүзеге асыру қоғамның сұранысын ескере отырып, ғылыми және сарапшылық қоғамдастықтың, азаматтық қоғам өкілдерінің белсенді қатысуымен жүзеге асады. Үстем құндылықтарды, уәждерді, әділеттілік басымдықтар жүйесін өзгерту қажет. Жаңа құндылықтар жүйесі адамды пайыздық капитал ретінде қарастыруы керек. Фетишизацияланған санаға емес, ұтымды ойлау қабілетіне ие адам тиімді табиғи ресурс болып табылады. Адамдар гуманистік құндылықтарға негізделген көп қырлы қауымдастық құру үшін жаһандық ауқымда ынтымақтасуы керек.

Адамзат дамудан бас тарта алмайды, дегенмен дамудың өзін басқарған жөн.

Даму – бүгінгі күннің қажеттіліктеріне жауап беруі керек, бірақ сонымен бірге болашақ ұрпақтың ресурстарын азайтпағаны, жоймағаны абзал. Тұрақты даму ұтымды (өлшемді білу) тәсілді қажет етеді.

Егер өркениет «адам орталығына» бағытталмаса, бір сәттік мүдделерге бағытталған өркениет өзін-өзі апатқа ұшыратады. Біздің тарихымызды қайта қарастыру, өткенімізді тұтас қабылдау біздің отандастарымыз үшін, ең алдымен, жастар үшін әлемнің жаңа бейнесін қалыптастырады. Барлығымызға отандық тарихта ақ дақтардың жоқ екенін түсіну аса маңызды. Әрине бұл көптеген ғасырларды қамтығанымен, енді оны егжей-тегжейлі зерделеудің уақыты келді, ең бастысы – ақыл-ой деңгейінде өзінің өткенін алуан түрлілігімен қабылдау, яғни ата-бабаларымыздың ұлы жеңістерін де, біздің халқымыз үшін ең үлкен апаттардың болғанын да қабылдау. Замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет.

Әдіснама

Ғылыми мақалада философиялық және әлеуметтік-ғылыми мәтіндерді зерттеуде салыстырмалы-тарихи және тарихи-философиялық талдау әдістері кеңінен қолданылды. Сонымен қатар, зерттеудің эмпирикалық және теориялық, субъективті және объективті, абсолютті және салыстырмалы, қосымша, эпистемологиялық компоненттері ретінде ұсынуға мүмкіндік беретін философиялық, тарихи, философиялық-антропологиялық, әлеуметтік-философиялық, мәдени-

типологиялық тәсілдердің әдіснамалық синтезіне негізделген жүйелік-интегралды, интегративті тәсіл толық қолданылды. Зерттелетін мәселені талдаудағы жемісті әдіснамалық құрал тарихи және логикалық, әлемнің бірлігі мен алуан түрлілігінің сәйкес келуі, гуманизм мәселесін тұжырымдамалық шешудің адам өмірінің дүниетанымдық, өркениеттік-құндылық, танымдық-әдіснамалық және әлеуметтік-тәжірибелік қырларымен байланысын қарастыруға мүмкіндік беретін белсенді тәсіл болды

Гуманизм қоғамдық сананы жаңғыртудың өзегі

Қазақстан тарихының Қазақстан тұрғындары үшін жаңа дүниетанымдық тұжырымдама жасауда зор әлеуеті бар. Рухани жаңғыру арқылы әлемдік дамуға ата-бабаларымыздың өркениеттік үлесін көрсетуге болады, бұл еліміздің серпінді әрі табысты дамуының негізі бола алады.

Өзімізді түсіну, өз бастауымызды түсіну арқылы, біз жаһандық әлемдегі өз орнымызды барған сайын айқын сезінеміз. Біз – қазіргі әлемдік тәртіпті орнатуда шешуші рөл атқарған мемлекеттер мен халықтардың ұрпақтарымыз. Сондықтан ғаламшардың жетекші 30 мемлекетінің қатарына кіру міндеті біз үшін – ХХІ ғасыр әлем картасынан өткен ұлы тарихымызға сай лайықты орын алуға деген ұмтылыс.

Кез-келген халықтың әлеуметтік ойының өзіндік ерекше тарихы бар. Бұл тарихи оқиғаның ішкі мәнін түсіну үшін осы оқиғаның өкілдерімен, ойшылдарымен диалог құру қажет, дегенмен олар өз дәуірін, олардың шығармашылық қызметінде жүзеге асырылатын қоғамдық-тарихи кеңістікті «түсіну», идеяларда, рухани ізденістерде бейнелеу қабілетінің дәрежесінде ғана осындай деп санауға болады, сол кездегі шынайы өмірді тек сол арқылы қайта құруға болады.

Адамзаттың қазіргі жағдайындағы негізгі үрдістердің бірі – адамгершілік

мәселелеріне деген қызығушылықтың артуы. Тарихи жағдайдың өзі адамгершілік бастауларға оралу қажеттілігін тарап етіп отыр, бүкіл әлеуметтік, әлемдік тәртіпті түбегейлі ізгілендіруді және моральды қолдану аясын кеңейтуді талап етуде.

Қоғамның рухани дамуына бірдей дәрежеде қауіпті:

а) мәдениеттің жоғалуы және ұлттық білім беру жүйесіндегі тәрбие үдерісінің құлдырауы;

ә) әлеуметтік-мәдени ортада технократиялық ойлау үлгісінің үстемдігі;

б) қоғамда әртүрлі дүниетанымдық көзқарастардың болуы ұлттық идея мен идеологияның болмауына себеп болады. Жеке тұлғаның ішкі дамуының маңыздылығы оның елімізде тұратын барлық этностардың өзіндік санасын нығайтудың маңызды элементі болып табылады [1, 151-153 бб.].

Қазақ қоғамының ортақ тамырын білуі, мәнін түсінуі ұлттық мәдениеттің жалпы философиялық-дүниетанымдық бастауларын түсінуге мүмкіндік береді, бұл дүниетаным мен қоғамдық сананың ерекшелігі мен өзгешелігін ескере отырып қоғамның одан әрі даму үдерісіне оң әсерін тигізеді.

Жаһандандудың барлық қауіп-қатерін ескере отыра, қазақстандықтардың рухани құндылықтарының жандануына бағытталған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ұлттық бірегейлікті сақтауға, азаматтардың білімі мен санасының ашықтығын танымал етуге бағытталған. Бұл қасиеттер қазіргі заманғы қазақстандықтардың негізгі бағдарына айналуы тиіс.

Жаңғыру дегеніміз біз өткеннен бас тартып, жаңа құндылықтарға жол ашуымыз керек дегенді білдірмейді. Шын мәнінде, бұл ұлттық мұраның дамуын бүгінгі оң үрдістермен ұштастыра отырып болжайтын құбылыс. Бұл ретте біз Абай шығармаларын назардан тыс қалдыра алмаймыз. Себебі бір ғасырдан астам уақыт бұрын ұлы

ойшыл ұлтты жаңғыруға, жаңаруға шақырды. Н. Назарбаев: «Абай – қазақ халқының рухани қазынасына баға жетпес үлес қосқан ғалым ғана емес. Абай – әлемдік деңгейдегі ойшылдар арасынан шыққан ғажайып тұлға». Шынында да, дана ақынның шығармалары қазақ халқының ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани өмірін жан-жақты байыта алады. Абай шығармаларының мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарға толы. Оның «Қара сөздері» – әлем халықтарының ортақ қазынасы. Біз Қазақстанды еске алғанда шетелдіктердің бірден Абай есімін атауына қол жеткізуіміз керек.

Оның өмір жолы мен шынайы шығармашылығы – қазақ халқына ғана емес, бүкіл әлемге үлгі. Өйткені, ақынның мұрасы – бүкіл адамзаттың рухани азығы. Ең алдымен, біз Абайды ұлттың мәдени капиталы ретінде насихаттауға тиіспіз. Сондықтан Абайды жаңа Қазақстанның бренді ретінде әлемдік қоғамдастыққа кеңінен таныстыру қажет. Бұл қазіргі ұрпақтың қасиетті парызы [2, 1 б.].

Даланың ұлы философы халықтың рухани жаңғыру жолын оның ар-намысы мен қадір-қасиетін, мақтанышын, белсеңді азаматтық ұстанымын ояту қажеттілігінен көрді.

Бұрмаланбаған – жақсылық пен жамандық, әділеттілік, абырой мен ар-намыс туралы ғылымдар адамды барлық болмыстың орталығы ретінде қарайтын Абайдың адамгершілік идеясын құрайды. Адамгершілік идеясынан айырылған адам өзгені ғана емес, сонымен бірге өзін де жақсы көрмейді – бұл әлемді терең тани алмайтын адам.

Абайдың философиялық сентенциясында (толғауларында) аяқталған қорытынды бағалау жоқ, тек көп нүкте, болашақ ұрпақтың рухани ізденісі үшін қалдырылған мүмкіндік бар. Шығыстың менталитетіне тән мінез ишара – Абай даналығына жат емес. Адам – микрокосмос – оны жеткізуге сөз жоқ; шығудың жалғыз жолы – бұл тақырыпқа үнемі оралу үшін, кейіннен «әбден ойлану»

үшін астарлы тұспал беру үшін орын қалдыру. Осы оралуларда ғана адамнан адамгершілікті біртіндеп анықтауға болады.

Абай философиясы – тұлғаның адамгершілігінің қалыптасу мәселесімен, қоғамның гуманистік тәрбиесіне бағытталған мораль философиясы туралы ілім.

Абайдың гуманистік әдіснамасының ерекшелігі – таным құралдары, адамгершілік мұраттары адамға дайын түрде берілмейді және дербес өмір сүрмейді. Олар адам табиғатына өмір сүру тәсілдері ретінде еніп, адам жүзеге асыратын «жоба» түрінде ұсынылған.

Абай гуманистік мұраттарды дәлелдей отырып, ақыл-ойдың шексіз игі істерге деген сүйіспеншілігінің арқасында ғана жетіле алатынын атап өтті. Гуманизм ұғымы жалпы адамзатты сүю, жылы жүрекпен қайырымға келу мағынасына келетін болса, Абай санасындағы махаббат – жалпы әлемге, жаралушы мен жаратушы арасындағы шексіз ғаламға ұласып жатады. Осылайша отыз сегізінші қара сөзінде тұлғаның адамгершілік мәселесін көтере отырып, ойшыл махаббат туралы күрделі таным ілімін ашады, оны келесі өлең жолдарында былай деп білдіреді:

*«Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп – әділетті»* – десе, енді бірде:

*«Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа,
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде одан басқа»* [3, 67 б.].

– деп, тұрақсыз «Бір Алладан басқаның бәрі өзгеріп» тұратын дүниенің баян табар мысалдарын келтірген.

Абайдың гуманизмі уақыт өткен сайын, тарихта да дамып келеді және біз оның теңдессіз кемеңгерлігі, баға жетпес шығармашылығын түсінуге әр кез ұмтыламыз. Біз оның адамгершілік әлеуетін толық түсіндік, ол туралы бәрін білеміз, оның айтқанын ұғынамыз дегеніміз – қиял.

Абай - ұлы және мәңгілік, таусылмайтын және шексіз құбылыс. Тарихтың қалауымен Абай Қазақстанмен бірдей және оның болмысымен бірге қазіргі әлемнің жаһандық сын-қатерлеріне жауап беруге көмектеседі, халық тағдырын бөліседі. Бірақ, Абайды қазіргі заман келбетінде жақсы түсіну үшін оның уақытына терең бойлау керек. Тек осындай өзара түсіністік қазіргі Қазақстанның рухани жаңғыруының векторын анықтауға, қоғамдық сананы жаңғырту жолдарын нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Гуманизм адамды ең жоғары құндылық деп жариялайды. Ол филантропияны, яғни адамды сүю қағидаттарын ұстанады. Алайда «оның көзқарасы адамдардың санасына қандай дәрежеде енеді?», «Олар өмірлік және тәжірибелік бағдарларға айнала ма?» деген сұрақтар қойсақ, гуманизмнің тарихи жауапкершілігі туралы айтылып жатқанын ескергеніміз жөн. Кез келген доктринаның құндылығы оның неге шақыратынымен ғана емес, оның салдарымен де анықталады. Құрал ретінде ізгілендіру гуманитарлық білімнің мәнін адам қызметінің барлық түрлері мен формаларына экстраполяциялау процесі болып табылады. Сонымен қатар бұл процесс адам санасында өзі (ар-ожданы) үшін және қоғам алдындағы өзі қалыптастырған жағдай үшін жауапкершілікті негізгі міндетке қояды.

Адамға деген қызығушылық әртүрлі әлеуметтік және танымдық себептерден туындауы мүмкін, бірақ гуманизм тарихи тұрғыдан тек таптық шектеулерден босатылған адамды қажет ететін әлеуметтік жағдайлармен ғана байланысты. Құрылымдық салыстырмалы талдауға гуманизмді «автономды» егемен субъектісіз елестетуге бола ма деген мәселені органикалық түрде қамтиды.

Абай философиясының ең маңызды құрамдас бөлігі – адамгершілік ілімі, адамгершілік тұлғаны қалыптастыру мәселелерімен тығыз байланысты және жеке адамды да, жалпы қоғамды да гуманистік тәрбиелеуге бағытталған.

Гуманизм – адамды өзіндік мәні жеткілікті құндылық ретінде тану, оны өз іс-әрекетінің саналы субъектісі ретінде қарастыра отырып, оның дамуы өз қызметінің заңдылықтары бойынша қоғам дамуының қажетті шарты болып табылады деп қарастыратын тарихи анықталған көзқарастар жүйесі.

Абай этикасындағы идеалдық пен материалдықтың диалектикасы

Абай 38-інші «Қара сөзінде» өз халқының тарихында алғаш рет рухани жетілдіру арқылы қоғамды, қоғамдық сананы өзгерте алатын «толық адамның» бейнесі қандай болуы тиіс деген түбегейлі мәселені гуманистік тұрғыдан көтерді.

«Толық адам» дегеніміз – адамдар ортақ мұраттар мен мақсаттар жолында бір-бірімен ынтымақтаса отырып, әділ тұлға аралық және әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынастар жасайтын «толық қоғамның» азаматы (әл-Фараби).

«Біздің әрқайсымыздың қасиетті парызымыз дейді Абай, – достарымыздың санын көбейту. Бұл жүректің кеңдігімен, қоршаған ортаға деген ықыласқа байланысты, өйткені ол өзара сезім тудырады немесе басқаларға жамандық тілемей, басқалардан сөзіңізбен, ісіңізбен жоғары тұруға тырыспаумен түсіндіріледі» [4, 68 б.].

Абайдың адамдар арасында ізгі қарым-қатынас жоқ жерде әділдік те, гуманизм де, адамгершілік ұғымдар да мағынасын жоғалтады деген пікірі өте орынды. Жақсылық жасау, әділеттілік дегеніміз – жеке пайда туралы ұмытып, өзіншілдікті жеңу. Мұндай адам әрекеттің әділеттілігінен алшақтамауы керек: тартымды тамаша мақсаттар да, үміттер де, мәжбүрлеу де емес. Жақсылық пен әділдікті тек өзіне және басқа адамдарға объективті, риясыз көзқарас негізінде жасауға болады.

Абай гуманизмі теориялық және практикалық бастауларды біріктіріп, оны материалдық күшке айналдыруға тырыса-

ды: «Рақымдылық, мейірімділік, уа әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі [5, 33 б.].

М. Әуезов былай деп жазды: «Біз Абайға жүгінсек, оның адам мен адамгершілік философиясына тікелей қатысы бар мәселелер туралы көпқырлы, терең ойлы пайымдаулары бар екені даусыз... біздің ойымызша, Абайдың философиялық көзқарастарының көпшілігі адамгершілік мәселесіне келіп тіреледі» [6].

Абай белгілі бір тарихи және әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты бүкіл адамзаттың рухани тәжірибесін өзіндік синтездей алды және адамгершілік ілімнің үйлесімді жүйесін құрды. Абай тән мен жанды – «Менікі» және «Мен» қайшылықсыз бірлікке келтіру арқылы адамгершілік қарама-қайшылықтар мәселесінің жалпы дүниетанымдық шешімін белгілейді.

Абай іліміндегі «Мен» – адамның рухани дүниесінің ажырамас өзегі, оның реттеу орталығы. Бұл белгілі бір бағытта көрінетін ішкі, айқындаушы сипат, сфера, мотивация, өз мүдделерін қоғамдық мүдделермен байланыстыру тәсілі, ұмтылыс деңгейі, сенім мен құндылық бағдарлардың қалыптасуының негізі.

Ол сондай-ақ «адамның әлеуметтік сезімдерінің» қалыптасуына негіз болады: өзін-өзі бағалау, борыш, ар-ождан жауапкершілігі, моральдық-этикалық қағидалар.

«Мен» үшін ақыл мен жанның бірігуі әлі жеткіліксіз, қасиеттер мен қатынастар жүйесі ретінде «мендіктің» болуы қажет. Мұны Абай «ақыл мен парасат – бұл Мен, ал тән менікі» деп ерекше атап көрсеткен. Менікінің ақыл мен жанға қатысы бар. Тән – менікі, деп ақын, тәнді ақылдан ажыратып, айқындайды. Егер - адам бар болса, жан мен тән бір, олар өмір бойы ажырамайды, ал өмірдің соңында ажырай бастайды. «Мен» және «Менікі» адам өмірге ие болған кезде бірге болады. Олар бөлшектене бастағанда, өмір аяқталады.

*«Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі» [7, 230 б.].*

Адамның бүкіл өмірі – бұл өзін-өзі тәрбиелеу, «Менді» жетілдіру үдерісі. Білім беру тұлғаның қалыптасу процесін айтарлықтай жеделдетеді. Білім – бұл жалпыадамзаттық тәжірибемен бөлісу. Бұл адамның өзін-өзі тәрбиелеуі, ол әркімге адамгершілік кемелдіктің жолын қайтадан өтуге, өз тәжірибесінде, сынақтар мен қателіктерге ұрынуға жол бермейді. Білім беру арқылы жеке тәжірибе әлеуметтенеді, көбінесе көптеген ұрпақтардың тәжірибесінің нәтижелерімен байытылады. Басқа адамдардың рухани-адамгершілік тәжірибесіне қосыла отырып, адам оны өз бойында сынап көреді және оны тек өзінің эмпирикалық «Менінен» ала алмайды.

Жеке адам ғаламның орталығы ретінде импульстар мен сезімдерге, әсерлер мен тәжірибелерге бейім, ол ойлайды, өзіндік сенімдері мен құндылықтары, көзқарастары мен идеялары, стереотиптері бар.

Адамның ішкі дүниесі үлкен маңызға ие. Оның ойлары тұлғаның өзіндік санасының негізін құрайды, ал өзіндік сана – санамыздың орталығы. Егер адам ғаламның орталығы болса, онда оның орталығы оның өзіндік санасына айналады. Бұл өзін-өзі танудың, сезімнің және парасаттың үйлесімді бірлікке бірігуі. Сезімдік пен рационалды қағидалардың мұндай органикалық үйлесімі, оның пікірінше, адамды оның рухани дамуындағы ауытқулардан қорғауы керек.

Ал, Шәкәрім болса, осы идеяны жаңа қырынан көрсетуге ұмтылған. Шәкәрімнің рухани синтезінің шыңы – білім беру мен тәрбиелеу процесінде ар ілімін енгізу туралы ұсыныс – болашақ үлгілерін көрудегі аксиологиялық қырының басымдығы. «Адамгершілік қарапайымдылық, әділеттілік, олардың бірлігіндегі мейірімділік, – деп жазды Шәкәрім, – мен мұсылман сөзімен

ұждан деп атаймын, орысша – совесть» [8, 99 б.].

Ұжданның адам үшін екі өмірде де рухани азығы болуы себепті, ынсап, әділет, мейірім сияқты ақыл адами қасиетті әрбір саналы адам жастайынан бойына ұялату жолында болуын ескертеді.

Абайдың адамгершілік және рухани беделі адам тұжырымдамасына жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Ең қиыны – адам бойындағы адамгершілікті тәрбиелеу, адамның қоғамдық жағдайынан адамдығын анықтау, адам бойынан қоғамдық белгілерді анықтау, адамның ашықтық тұжырымдамасын негіздеу.

Қырық бесінші сөзінде Абай былай дейді: «Адамшылықтың алды – махаббат, ғадаләт, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Олар бәрінде бар және барлығын шешеді. ... Бұл ғадаләт, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақил» [9, 121 б.].

Абай гуманизмінің маңызды ерекшелігі – оның тәжірибелік бағыттылығы болды. Теория – бұл өзіндік мақсат емес, ол адамның тәжірибелік мүдделеріне қызмет етуі керек. Ол «қалай өмір сүру керек?» деген сұраққа жауап беруі керек. Белгілі бір жеке тұлғаға, зайырлы әлеуметтік ортаның адамына қалай өмір сүруге болады.

Екіншіден, Абай «кемел адам» туралы өз түсінігін қалыптастырды. Бұл тек еркін ойлау ғана емес, сонымен бірге бұл еркін ойдың қоғамдық-саяси, азаматтық, педагогикалық, тұрмыстық, моральдық және басқа да тәжірибелік жақтары.

Абайдың «кемел адамының» шыннайы болмысы – сыртқы болмыс, сезіммен қабылданатын емес, ол ішкі болмыс, сана нұрымен ұғынылатын болмыс деп есептейді. Абай ішкі әлемді, ішкі кемелдікті ізгілік пен сұлулықтың, адамның адамгершілік қағидаттарының бірлігі ретінде анықтады.

Абайдың ойы бойынша, индивид шыннайы («кемел») адам болуы үшін оның өзіндік «Мені» әмбебап «Адам бол» адамгершілік императивімен құрылуы

тиіс. Абай этикасындағы «Мен» адамның рухани әлемінің интегралдық өзегі, оның реттеуші орталығы. Бұл жеке тұлғаның белгілі бір нәрсеге бағытталған мотивациясын анықтайтын ішкі әлеуметтік сапасын көрсетеді; өз мүдделерін әлеуметтік мүдделермен байланыстыру тәсілі.

«Адам бол!» дүниетанымының аса жалпы негіздері бар, тек қазақ халқына ғана емес, жалпы адамзат баласына бағытталған терең философиялық мәні бар әмбебап қағидат. Абай философиялық тұжырымдама (ұғым) ретінде «Адам бол» адамгершілік императивін іске асырудың қажетті шарттарының бірі және сонымен бірге адамның негізгі міндеттерінің бірі – еңбексүйгіштікпен қатар білімге деген ұмтылысты, парасаттылықты, адамның адамгершілік қасиеттерін интеллектуалдық дамуға, ақыл-ойдың жетілуіне тәуелді етуді қарастырды.

Абай білімнің, ғылымның маңызды мақсатын адамды ізгілендіруде, тұлғаның зияткерлік әлеуетін өрістетуден көреді. «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады» [10, 21 б.].

Еңбексүйгіштік, білімге деген ұмтылыс, парасаттылық, өзін-өзі бақылау, ар-ождан – «Адам бол» адамгершілік императивін жүзеге асырудың шарттары. Абайдың «Адам бол!» тезисі адамның мәні – өзінің табиғи болмысын жеңу, өзінің болмысының негізін басқадан көру, басқаның болмысында өзінің болмысын растау екенін түсінеді.

Абайдың адамгершілік императиві он үшінші қара сөзінде қалыптаса бастайды. Бұл кез-келген уақытқа тән «мәңгілік» мәселелер туралы. Өмірдің мәні неде? Адам өмірді лайықты сүру үшін өзінің мақсатын түсіне бере ме? Бұл ойлар бүгінде заманауи емес пе?

Абай адамдардың жақсы адамгершілік қасиеттерін бойына сіңіруге ерекше мән береді және әрбір жеке тұлғаның «кемел адам» деңгейіне жетудегі жеке қызығушылығының ерекше рөлін атап

көрсетеді. Оған апаратын жол – білім, адамгершілік және рухани жетілу.

*Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.*

*Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге* [11, 65 б.].

Абай ағарту, халыққа білім беру мәселесін бірінші орынға қояды, өйткені «Мен»-ге лайықты болу үшін көп оқып, еңбек ету керек. Білім адасушылықтан құтқарады, ол адамға лайықты ізгі өмір туралы нұсқаулар береді. Адам өзін дамыту барысында білімнің үлкен әлемі бар екенін және осы байлықты игеруі керек екенін білгені абзал. Абай былай деп жазды: «Міне, бұл жанның қажеттілігі, бәрін көруге, бәрін білуге, бәрін үйренуге деген ұмтылыс. ...Егер біз білімге ұмтылмасақ, онда біздің жанымыз енді адамның жаны емес, хайуанның жаны болып қалады [12, 332 б.].

Абайдың түсінігінде білім – бұл адам руханиятының барлық қырларын байланыстыратын бастама. Ойшыл білімнің адам дамуының шынайы шарты деген пікірде болды. Абайдың пікірінше, адам өмірінің мақсаты мен мәніне адам білімді, ғылымды түсінген кезде ғана қол жеткізуге болады. Абай гуманитарлық білімді меңгеру (яғни ізгілендіру) – қоғамды ізгілендіруге қол жеткізудегі негізгі құрал екенін айтады.

Абай он сегізінші қара сөзінде: «Адам басқалардан ақылымен, білімімен, ерік-жігерімен, жақсы мінезімен ерекшеленуі тиіс» деп жазады [13, 353 б.].

Қазір әлем күн сайын емес, сағат сайын өзгеріп отырады. Өмірдің барлық саласында жаңа міндеттер мен жаңа талаптар қойылуда. Тек ақылмен ғана дамиды уақыт келді. Біз алға жылжу үшін сананың ұтқырлығын қамтамасыз етуіміз керек. Бұл қадам өркениеттің озық жетістіктерін ұлттық мүдделермен үйлестіре білуді талап етеді.

Қорытынды

Абай этикасындағы гуманизм оның шығармашылық ізденістеріндегі адам-

гершілікті өмір тәжірибесіне тікелей енгізгені сөзсіз адам үшін сіңірген еңбегі болып табылады. Ол моральдық ағарту тек руханият шыңын игеру ғана емес, сонымен бірге бұл білім адамның күнделікті өзін-өзі ұстау тәжірибесінде жеткілікті түрде жүзеге асырылатынына сенімді болды.

«Философ Абайдың жаңалығы – білімді, ағартушылықты, ғылымды насихаттай отырып, бұл мәселені біртұтас тұлғаны қалыптастыру мәселелерімен байланыстырды... Абай ескіні ой елегінен өткізіп, қазақтарға өзгеруге, өмірмен алға қойылған міндеттерді тиімді шешуге қабілетті шығармашыл адам болуға және сол арқылы бәсекеге қабілетті халық болуға көмектесетін жаңа құндылықтарды, жаңа өмірлік бағдарларды, үлгілерді, мұраттарды ұсынады» [14, 22-23 бб.].

Шығыс пен Батыстың дүниетанымын синтездеу негізінде өз философиясын құрған Абай Қазақстанның қоғамдық ой-санасының тарихында бірінші болып даму, қоғамды реформалау идеяларының маңыздылығын түсінді. Осы тұрғыдан ол өз халқының тағдыры мен болашағын, қазақтардың әлеуметтік-мәдени өмір салтын өзгерту мүмкіндігін түсінді, қоғамды қайта құрудың жолдары мен құралдарын нақты белгіледі.

Жаңа Қазақстанның өзегін жаңа қоғам құратыны анық. Бұл ретте, ең алдымен, ұлттың сапасын арттыруға және халқымыздың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ерекше назар аудару қажет. Сонымен қатар, қоғамның дамуына кедергі келтіретін, біздің бірлігімізге зиян келтіретін жағымсыз қасиеттерден арылу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 Молдабеков Ж.Ж. Казахстанский пункт развития: Ориентиры и методология исследования. // Философия и общество. – 2012. – № 3. – 151–172 бб.

2 Токаев Касым Жомарт. // Абай и Казахстан в XXI веке // Каз. правда. – 09.01.2020.

3 Абай. Книга Слов. Записки забытого

Шакарим. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.

4 Абай. Книга Слов. Записки забытого Шакарим. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.

5 Абай. Қара Сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.

6 Аuezov M. Абай Кунанбаев. Статьи и исследования. – Алма-Ата: Жазушы, 1967. – 315 с.

7 Абай. Шығармалары. Т.1. Өлендері мен аудармалары. – Астана: Фолиант, 2011. – 243 б.

8 Абай. Кнга Слов, Шакарм. Записки забытого. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.

9 Абай. Қара Сөз. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.

10 Абай. Қара Сөз. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.

11 Абай Кунанбаев. Стихотворения. Поэмы. Проза. – М.: Мхт, 1954. – 405 с.

12 Абай Кунанбаев. Стихотворения. Поэмы. Проза. – М.: Мхт, 1954. – 405 с.

13 Абай Кунанбаев. Стихотворения. Поэмы. Проза. – М.: Мхт, 1954. – 405 с.

14 Абдильдин Ж., Абдильдин Р. Абай – гениальный мыслитель и гуманист. – Астана: Фолиант, 2015. – 192 с.

Transliteration

1 Moldabekov Zh.Zh. Kazhastanskij punkt razvitija: Orientiry i metodologija issledovanija [Kazakhstan Development Point: Landmarks and Research Methodology]. // Filosofija i obshhestvo. – 2012. – № 3. – 151–172 bb.

2 Tokaev Kasym Zhomart. // Abaj i Kazhastan v XXI veke [Abay and Kazakhstan in the 21st

Century]. – Kaz. pravda. – 09.01.2020.

3 Abaj. Kniga Slov [Book of Words. Notes of the Forgotten Shakarim]. Zapiski zabytogo Shakarim. – Алматы: El, 1993. – 272 s.

4 Abaj. Kniga Slov. Zapiski zabytogo Shakarim [Book of Words. Notes of the Forgotten Shakarim]. – Алматы: El, 1993. – 272 s.

5 Abaj. Қара Соz. Pojemalar [Black Word. Poems]. – Алматы: El, 1993. – 272 b.

6 Auezov M. Abaj Kunanbaev. Stat'i i issledovanija [Abay Kunanbaev. Articles and Research]. – Алма-Ата: Zhazushy, 1967. – 315 s.

7 Abaj. Shygarmary [Works]. T.1. Olenderi men audarmalary. – Астана: Foliant, 2011. – 243 b.

8 Abaj. Knga Slov, Shakarm. Zapiski zabytogo [Book of Words. Notes of the Forgotten Shakarim]. – Алматы: El, 1993. – 272 s.

9 Abaj. Қара Сөз [Black Word]. – Алматы: El, 1993. – 272 б.

10 Abaj. Қара Сөз [Black Word]. – Алматы: El, 1993. – 272 б.

11 Abaj Kunanbaev. Stihotvorenija. Pojemy. Proza [Poems. Poems. Prose]. – М.: Mht, 1954. – 405 s.

12 Abaj Kunanbaev. Stihotvorenija. Pojemy. Proza [Poems. Poems. Prose]. – М.: Mht, 1954. – 405 s.

13 Abaj Kunanbaev. Stihotvorenija. Pojemy. Proza [Poems. Poems. Prose]. – М.: Mht, 1954. – 405 s.

14 Abdil'din Zh., Abdil'din R. Abaj-genial'nyj myslitel' i gumanist [Abaj is a Genius Thinker and Humanist]. – Астана: Foliant, 2015. – 192 с.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Әсия Қабдразаққызы Мамырбекова

философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, asiya08@mail.ru.

Қанат Оралбекұлы Оралбек

докторант, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

Асия Кабдразаковна Мамырбекова

кандидат философских наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, asiya08@mail.ru.

Канат Оралбекулы Оралбек

докторант, Восточно-Казахстанский государственный университет имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Assiya Mamyrbekova

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, asiya08@mail.ru.

Kanat Oralbek

Doctoral student, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan